

Л.П. Журавльова

ДИНАМІКА ОСОБИСТІСНО-СМИСЛОВОЇ ЕМПАТІЇ В РАНЬОМУ ОНТОГЕНЕЗИ

Онтогенетичний розвиток емпатії визначається, перш за все, онтогенетичними закономірностями генезису індивіда й особистості, а також індивідуальними відмінностями у становленні і прояві емпатійності. Онтопсихологічний підхід дозволяє якнайповніше розкрити закономірності розвитку емпатії на різних етапах особистісного буття людини.

Опорним положенням у дослідженні динаміки онтогенезу емпатії в дитячому віці є ідея Л.С. Виготського про соціальну ситуацію розвитку – ідея міжіндивідуального становлення вищих психічних функцій. Дорослий для дитини — не просто умова особистісного розвитку, а один із безпосередніх учасників цього процесу, його суб'єкт. Між дорослим і дитиною встановлюються глибокі особистісні взаємостосунки, або, точніше, взаємостосунки, всередині яких відбувається особистісний розвиток і становлення кожного з суб'єктів взаємодії.

Досліджуючи філогенез емпатії, ми дійшли висновку, що біологічною передумовою розвитку емпатії стала установка на емоційне сприймання близької істоти (як правило, матері) [1]. Саме така установка (емпатійна установка) робить можливим відгук дитини на звертання матері, психологічну, а не тільки фізіологічну єдність з нею. В основі їх ситуативно-особистісного спілкування лежить симбіотична емпатія, яка має реципрокний характер. У ній проявляється любов матері до немовляти і його до неї. Також було показано, що за умови здорового онтогенетичного розвитку в першому півріччі в дитини розвивається емпатійне Я. Мати своїм чуйним, емпатійним доглядом допомагає дитині відчутти себе об'єктом любові, прихильності, ніжності й турботи.

На межі першого і другого років життя відбувається стрибок у розвитку емпатії: припиняється її дія як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-смиислової емпатії, тобто відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами. Інша особа стає об'єктом пізнання і розуміння, співчуття і співраді, смутку і злораді. На межі віку немовляти і раннього дитинства починає розвиватися все розмаїття емпатійних стосунків за типом «Я – Він».

Настання періоду раннього дитинства вітчизняні психологи пов'язують з «кризою» першого року життя, яка пов'язана з руйнуванням біологічної єдності дитини і матері. Навчившись ходити, малюк різко збільшує свої дослідницькі можливості. Диференціація пізнавальних процесів, що почалася,

досить високий рівень розвитку сприймання сприяють якісним змінам у цих можливостях. Дитина починає виокремлювати себе з навколишнього середовища, у неї з'являється усвідомлення свого «фізичного Я». Відчуття малюком певної автономності за неправильного виховання призводить до примхливості, прагнення проявити свою самостійність і використати для цього дорослого. Така дитина, незважаючи на протести дорослих, настирливо хоче дістати, схопити, узяти «заборонені» речі або залізи, забратися в недоступне місце.

Такі «кризові» і вікові зміни зумовлюють відмирання симбіотичної емпатії немовляти. На кінець першого року життя дитину вже не влаштовує безпосередньо емоційне спілкування з близькими дорослими. Її увагу починають привертати маніпуляції з предметами. Незабаром спілкування з дорослими починає опосередковуватися предметною діяльністю. У зміненій соціальній ситуації розвитку дитину можуть переполювати власні емоції, і вона не звертатиме уваги на довколишніх. Проте у спокійному стані, перебуваючи у взаємодії з матір'ю або іншими близькими людьми, малюк, як і немовля, заражається їхніми емоціями і, в разі потреби, навіть прагне проявити сприяння. На відміну від проявів симбіотичної емпатії, емпатійні реакції в ранньому дитинстві починають опосередковуватися когнітивними процесами.

Як зазначалось, у ранньому дитинстві розширюється коло об'єктів емпатії: дитина починає помічати однолітків. Проте у першому півріччі другого року життя дитина може ставитися до іншої дитини як до неживого предмета, засобу задоволення пізнавальних мотивів, що може зумовити безцеремонне ставлення стосовно цієї дитини.

Чинниками агресивності малюків є не жадібність, озлобленість або примхливість, а все більша здатність до диференціації дитиною навколишніх предметів, відокремлення свого «Я» не лише фізичного, а й психічного, розвиток допитливості.

У разі неадекватної взаємодії батьків і дітей (гіперопіції або авторитаризмі) прагнення останніх відокремитися від інших і виділитися буде настільки сильним, що це заважатиме розвиткові і проявам їх емпатійних здатностей.

Водночас, у близько півторарічному віці діти можуть щиро співчувати один одному. Наші спостереження за іграми дітей показують, що вони швидко заражаються емоціями один одного і їхні співпереживання мають одну й ту ж модальність. В

основі таких співпереживань лежить механізм емоційного зараження і наслідування, а механізм ідентифікації ще не спрацьовує. Ідентифікуватися з ровесниками дитині не дозволяє її егоцентризм.

Малюки заражаються як позитивними, так і негативними емоціями своїх однолітків. Як правило, співпереживання негативних емоцій призводить до сприяння постраждалому. Щоправда, недостатність соціального досвіду часто обумовлює неадекватне сприяння. Так, дитина, співпереживаючи однолітку, який упав з триколісного велосипеда, замість того, щоб допомогти йому піднятися і обтруситися, протягує йому цукерку.

Серед досліджень дитячої психології не існує єдиної думки про механізми поведінки сприяння дітей раннього віку. Соціобіологи вважають, що для дитини є нестерпним стан переживання негативних емоцій, і вона, прагнучи їх позбутися, сприяє постраждалому. Представники школи соціального навчання таким механізмом вважають наслідування поведінки дорослих в ідентичних ситуаціях, за якими вони спостерігали раніше. Теоретики розумового розвитку традиційно вважають, що для того, щоб поведінка дитини набула соціального характеру, вона повинна володіти здатністю ставити себе на місце іншого, тобто у неї має бути розвинена децентрація. К. Флейк-Хобсон і його колеги [10] відзначають, що ідея прихильників цієї теорії про те, що півторарічні діти можуть співчувати іншим завдяки децентрації, спростовує думку Ж. Піаже, стосовно того, що діти цього віку зосереджені лише на власному «Я» і внаслідок свого егоцентризму не в змозі усвідомлювати потреби і бажання інших людей.

Ми дотримуємося думки, що всі перелічені механізми соціальної поведінки зокрема емпатійної, мають місце в онтогенезі, лише на різних його етапах. На другому році життя, коли в дитини відсутня автономність стосовно ситуації, до якої вона залучена, коли ще дуже слабке соціальне опосередкування її поведінки і розвивається егоцентризм, коли нервова система ще не може витримувати великі навантаження, її сприяння потерпілому обумовлене часто-густо прагненням уникнути негативних переживань, хоча не можна виключити і дію, в окремих випадках, механізму наслідування. Наслідування в цьому віці неусвідомлене і реалізується, очевидно, за типом вікарного навчання. З розвитком соціального опосередкування поведінки дітей, руйнуванням у них сенсомоторної єдності все більшого значення для дитячої взаємодії набуває механізм наслідування.

З ослабленням егоцентризму в 6-7 років і ускладненням пізнавальної сфери в дітей розвиватиметься здатність до децентрації, яка лежить уже в основі переживань з приводу відчуттів інших людей.

До кінця третього року в дітей, унаслідок

розвитку емоційного випереджаючого відображення та антиципуючих здібностей, починає проявлятися антиципуюча емпатія. Діти здатні емпатувати об'єктові емпатії стосовно прогнозованої ними емпатогенної ситуації. Проілюструємо наш висновок фрагментом зі щоденника дружини В. Штерна, яка описує антиципуючу поведінку дочки. «Гільда (2,5): Коли тітка сіла на гойдалці і стала гойдатися, Гільда з переляком вигукнула: «Залиш, залиш»; далі вона боялася за батька, коли він стояв на зрубаному дереві, підіймався на крутий обрив неподалік дороги і т. ін.» [11, с. 260].

Криза третього року життя знаменує собою початок якісно іншого щабля в розвитку дитини. Вона не лише біологічно, але й психічно все далі відокремлюється від матері. Феномен «Я сам» означає не лише виникнення зовні помітної самостійності, а й одночасне відокремлення дитини від дорослої людини. У результаті такого відділення дорослі ніби вперше, вже в новій якості, виникають у світі дитячого життя. Світ дитячого життя зі світу, обмеженого предметами, перетворюється на світ дорослих людей.

Перебудова взаємостосунків з навколишнім світом обумовлює різке підвищення дитячої агресивності. Якщо до трирічного віку спостерігаються звичайні прояви темпераменту з короткими спалахами гніву, то на четвертому році загрозові жести й агресивні дії адресуються цілком конкретним людям. У такий спосіб дитина відстоює свою незалежність, самостійність, право на прояв своєї індивідуальності. У разі прояву неадекватних реакцій батьків і вихователів на таку поведінку дитини надалі можливе виникнення і розвиток відхилень у її стосунках з навколишніми людьми. Наслідком таких відхилень можуть бути труднощі в її соціальній адаптації та моральному розвитку.

Проте огляд досліджень поведінки дітей у ранньому онтогенезі, а також власні спостереження свідчать, що у більшості дітей дошкільного віку емпатійне, товариське ставлення до довколишніх значно переважає над негативно-агресивним.

Дослідження М.І. Лісіної [8] показали, що у старшому дошкільному віці стосунки дитини з дорослими починають опосередковуватися пізнавальною формою позаситуативного спілкування. Зміщення акцентів з емоційної сторони спілкування на когнітивну, а також ослаблення дитячого егоцентризму сприяють якісним змінам і в процесі співпереживання. Співпереживання з мимовільної реакції перетворюється на процес, опосередкований ідентифікацією. Так, потрапивши в емпатогенну ситуацію, заразившись її емоційним фоном, дитина вже не реагує безпосередньо. Досить високий рівень розвитку сприймання, орієнтовно-дослідницької діяльності, зачатки довільності пізнавальної сфери сприяють диференційованому

сприйманню ситуації і виокремленню з неї об'єкта, точніше, суб'єкта, з яким дитина ідентифікується і якому співпереживає. Діти, як правило, співпереживають тим, хто схожий на них самих, тобто представникам тієї ж статі, віку, соціальної групи.

Протягом другого і третього років життя руйнується психологічна єдність матері і дитини. Дошкільнятам уже не досить взаєморозуміння, співпереживання і співчуття з боку дорослих. Вони потребують уваги та доброзичливості і з боку ровесників.

Становлення колективної ігрової діяльності є найсприятливішою умовою розвитку емпатійних здібностей дошкільнят. На п'ятому-шостому році життя, позбавляючись від егоцентризму, характерного для попереднього їх розумового, психічного та емоційного розвитку, дошкільнята починають усвідомлювати, що їх мати або батько, їх ровесники – це люди, які мають переживання, думки і цілі, відмінні від їхніх власних, що в них можуть бути свої плани і бажання, які не збігаються з тими, які є на даний момент у них.

Гра допомагає дітям зрозуміти відчуття інших, ужитися в них. За влучним висловлюванням українського психолога, педагога, богослова і філософа В.В. Зеньковського, діти грають завжди в «людину» й ігри служать засобом уживання в усю повноту людських відносин, у все неозоре багатство соціального життя [7, с. 42]. У багатьох дослідженнях показано, що у грі-драматизації, сюжетно-рольовій грі діти навчаються бачити внутрішній світ іншої людини, приймати її роль, співпереживати разом з нею, враховувати її позицію, її точку зору зіставляти їх зі своїми і навіть переживати з приводу відчуттів інших, тобто співчувати. Проте в реальній ситуації взаємодії навіть шести-семирічні діти проявляють, в основному, егоїстичну спрямованість. Занурення в ігрову ситуацію ніби переносить дитину в інший світ. Не можна сказати, що він є ірреальним, однак він і не є реальним. Д.Б. Ельконін [12] помітив, що в реальному житті між двома дітьми можуть бути стосунки антагонізму, але як у партнерів з гри вони замінюються співпрацею, партнерською взаємодією.

Таким чином, гра дозволяє дошкільняті усвідомити внутрішній світ інших людей, розвиває здатність стати на місце іншої людини, зрозуміти її, відчувати її, навчає їх співпереживати і співчувати іншим людям, надавати їм допомогу і співчуття. Проте дошкільнятам важко перенести кращі досягнення свого ігрового досвіду у світ реальних стосунків. Психіка дитини дошкільного віку ще досить центрована: його власне бачення світу значною мірою ототожнюється зі всією реальністю.

У дошкільному віці виникає співпереживання, тобто егоцентрична емпатія. У випадку егоцентричної емпатії людина сама є об'єктом власних переживань, а інший і його страждання — лише мотивом для

переживань за власний комфорт і добробут. П'ятирічні діти здатні до гострих переживань заздрості. Якщо дитина заздрить, вона може стати ябедою, обдурити, проявити крайній егоїзм. Такі переживання є першими ознаками антиемпатії, а точніше, дисонансної емпатії. Оскільки в дошкільному віці безпосереднє сприймання переживань іншого обумовлюється когнітивними процесами (аналізом емпатогенної ситуації і своїх взаємин з об'єктом емпатії), то співпереживання, за умови егоїстичної спрямованості дитини, спричиняє не співчуття, а переживання власної вигоди з неблагополуччя однолітка чи переживання незручності, які може йому принести ця або подібна ситуація. Так уперше в онтогенезі виникає смислове опосередкування емпатійності. Дитина ще не в змозі, подібно до дорослого, пережити всю радість іншої людини і, заздрячи їй, відчувати з цього приводу якнайглибше засмучення. Проте розвиток здатності до децентрації дозволяє дошкільняті при співпереживанні однолітку або літературному герою переключитися зі своїх власних переживань на переживання об'єкта емпатії і, якщо вони йому не імпонують, відчувати переживання протилежної модальності.

Ми вже відзначали, що до кінця раннього дитинства в дітей розширюється коло об'єктів емпатії. Окрім дорослих, однолітків, героїв художніх творів, мультфільмів і т.п., дошкільнята проявляють щире співчуття рослинам, іграшкам, тваринам за умови, що вони не виступають об'єктом пізнання. Ж. Піаже вважав, що дитячому мисленню притаманний анімізм, прагнення приписувати неживим предметам або тваринам людські риси. Очевидно, внаслідок дитячого анімізму ми можемо спостерігати в дітей усю різноманітність емпатійних відносин не лише до живих об'єктів (гомо-, зоо-, фітоемпатійні відносини), а й до неживих об'єктів (квазіемпатійні відносини).

Особливо яскраво проявляється емпатійність стосовно антропоморфізованих об'єктів у старшому дошкільному віці. Один знайомий В.В. Зеньковського розповів йому дуже характерну сцену з життя його п'ятирічної доньки. «Одного разу дівчинка, граючи з дерев'яним баранчиком, стурбовано розмовляла з лікарем про те, як урятувати баранчика, і уявляла це з таким захопленням, що навіть стурбувала батька. Коли вона стала знову побиватися, як би не помер баранчик, батько їй сказав у досаді: «Чому ти плачеш? Адже це не справжній, а лише дерев'яний баранчик». Дівчинка страшно розсердилася на батька і гірко розплакалася: дійсно, своїми словами батько зруйнував усю «ілюзію», всю чарівність гри. Дитя й саме знало і пам'ятало, що баранчик не «справжній», але в процесі гри він був для неї справжнім баранчиком, стосовно до якого вона відчувала «справжнє» занепокоєння» [7, с. 38]. Дівчинка переживала віртуальні антиципуючі емпатійні відносини.

У міру розумового та емоційного розвитку дітей

анімізм зникає. Перед школою анімістична уява змінюється реалістичною.

На переломі раннього і дошкільного віку в дітей з'являються уявні партнери в іграх. Дошкільнята можуть фантазувати, придумувати собі друзів, тому що в цьому віці в них уже цілком сформувалася здатність уявляти. Інтелектуально розвинені, творчі діти частіше, порівняно з іншими однолітками, схильні до того, щоб придумувати собі «друзів», складати про них всілякі небилиці і навіть цілком художні оповідання та повісті, співпереживати і співчувати їм. Уявні партнери в іграх допомагають дітям зняти чи значно послабити відчуття самотності, справитися зі страхами, подолати відчуженість між ними і дорослими чи іншими дітьми, знайти прийнятний вихід роздратуванню і подолати відчуття ворожості до кого-небудь. До таких уявних «друзів» діти проявляють інтерсуб'єктивне емпатійне ставлення. Приклад такого ставлення знаходимо в книзі американських психологів «Розвиток дитини і її відносини з довколишніми» [10], в якій вони відстежують динаміку раннього онтогенезу, ґрунтуючись на лонгитюдних дослідженнях конкретних дітей.

«... у чотирилітньої Кароліні є «подружка» Елізабет, яку ще нікому не вдалося побачити. Дівчинка

розмовляє, грає і ділиться з нею іграшками і навіть їжею.

Одного разу мати Кароліни, маючи намір перейти з дівчинкою вулицю, випадково «забула» Елізабет на розі тротуару. Кароліна, помітивши це, закричала: «Мамо, адже Елізабет залишилася зовсім одна! Вона потрапить під машину!» Перехожі, почувши крик дівчинки, щиро здивувалися «жорстокості» матері. Кароліні з матір'ю довелося повернутися назад, «узяти» Елізабет і всім разом перейти вулицю» [10, с. 329].

Розгляд генезису емпатії в дитячому віці дає можливість констатувати наступне:

– на межі першого і другого років життя відбувається стрибок у розвитку емпатії: припиняється її дія як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-сислової емпатії;

– адекватна соціальна ситуація розвитку в ранньому онтогенезі зумовлює ускладнення феноменології, механізмів, форм і типів емпатії.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з уточненням системи детермінуючих чинників генезису емпатії в дитячому віці за умови позитивної й негативної соціальної ситуації розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Я. Франка, 2007. – 328 с.
2. Батраченко І.Г. Психологія розвитку антиципації людини. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 204 с.
3. *Возрастные аспекты онтопсихологии: Учебное пособие / Под общ. ред. А.А. Крылова, Е.Ф. Рыбалко.* – СПб.: СПбГУ, 1993. – 96 с.
4. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста // Вопросы психологии. – 1974. – № 5. – С. 107-114.
5. Гаврилова Т.П. О воспитании нравственных чувств. – М.: Знание, 1984. – 81 с.
6. Запорожець А.В., Неверович Я.З. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка // Вопросы психологии. – 1974. – № 6. – С. 59 – 73.
7. Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург: Деловая книга, 1995. – 266 с.
8. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
9. *Непомнящая Н.И.* Становление личности ребенка 6 – 7 лет / Научные исследования института общей и педагогической психологии АН СССР. – М.: Педагогика, 1992. – 160 с.
10. Флейк-Хоббсон К., Робинсон Б.Е., Скин П. Мир входящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающими / Пер. с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.
11. Штерн В. Психология раннего детства до шестилетнего возраста / Пер. с нем. – Петроград: 26-я Гос. типография, 1922. – 288 с.
12. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 358 с.

Подано до редакції 19.02.08

РЕЗЮМЕ

Розглядаються особливості генезису емпатії в дитячому віці. Показано, що в ранньому онтогенезі емпатія розвивається від безпосередньо плотського

віддзеркалення стану матері в симбіотичній емпатії до натуральної емпатії, і потім до розвиненіших форм особово-сислової емпатії.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются особенности генезиса эмпатии в детском возрасте. Показано, что в раннем онтогенезе эмпатия развивается от непосредственно

чувственного отражения состояния матери в симбиотической эмпатии к натуральной эмпатии и затем к более развитым формам личностно-

смысловой эмпатии.

SUMMARY

The article analyzes some features of empathy reflection of mother's state in symbiotic empathy to genesis in children's age. It proves that in early natural empathy and then to more developed forms of ontogenesis empathy develops from directly sensory personal-semantic empathy.
